MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE RENSWOUDE

Drs. D. Cazemier
Drs. J.C. van 't Hof.

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Renswoude van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Renswoude en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.

Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden.

De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.

In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D. H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van
Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10
2.1 Bodemgesteldheid 10
2.2 Afwatering 11

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 11
3.1 Vroege bewoning 11
3.2 Ontginning 12
3.3 Grondgebruik 12
3.4 Infrastructuur 14
3.4.1 Wegen 14
3.4.2 Water 15
3.4.3 Spoorwegen 15
3.4.4 Dijken en kaden 16
3.4.5 Militaire infrastructuur 16
3.5 Nederzettingen 18
3.5.1 Renswoude 18
3.5.2 Verspreide en bijzondere bebouwing 19

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 21
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 21
4.2 Grondgebruik 21
4.3 Infrastructuur 22
4.3.1 Wegen 22
4.3.2 Water 22
4.3.3 Militaire infrastructuur 22
4.4 Nederzettingen 23
4.4.1 Renswoude 23
4.4.2 Verspreide bebouwing 23

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 24

DEEL B INVENTARISATIE 26

1 Stedebouwkundige typologie 27
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 27
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 27
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 28
1.2.1 Grebbelinie 28
1.2.2 Buitenplaats en landgoed Renswoude 29

2 Gebieden met bijzondere waarden 30
2.1 Inleiding 30
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 32
2.2.1 Beschermd dorpsgezicht Renswoude 33
2.2.2 Uitbreiding beschermd dorpsgezicht Renswoude 36
2.2.3 Grebbelinie 39

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 44
3.1 Archeologische terreinen 44
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 44

4 Bouwkundige typologie 45
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 45
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen 45
4.3 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 45
4.4 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 46
4.5 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 47
4.6 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 47
4.7 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 47
4.8 Woningen en woningbouwcomplexen 48
4.9 Boerderijen 49
4.10 Bedrijfsgebouwen 50

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 51
5.1 Systematiek 51
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR EN BRONNEN

BIJLAGE

1 Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente De Bilt, die deel uitmaakt van het inventarisatie-gebied 'Eemland-Vallei'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categoriëen. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met "bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,
Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

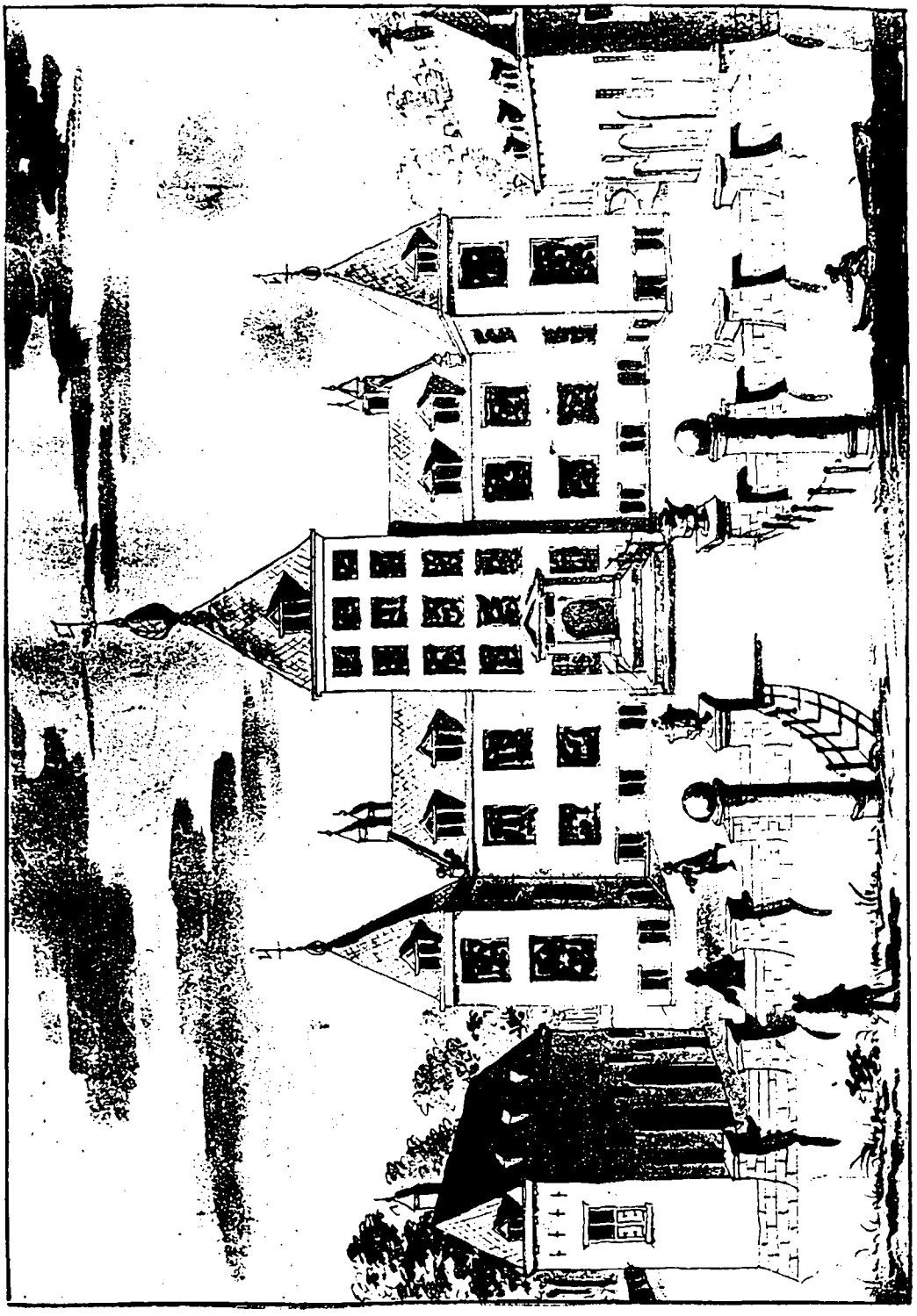

Plaat I Voorzijde van het kasteel te Renswoude, rond 1690 door Van Vianen.

1 INLEIDING

De gemeente Renswoude ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht en maakt in het kader van het M.I.P. deel uit van de regio "Eemland en Valleigebied". Het grondgebied wordt aan de Utrechtse zijde begrensd door in het zuiden de gemeenten Veenendaal en Amerongen en in het westen de gemeente Woudenberg. Verder valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Utrecht en Gelderland. Aangrenzend liggen hier in het westen, noorden en oosten respectievelijk de gemeenten Scherpenzeel, Barneveld en Ede.
De oppervlakte van de gemeente bedraagt sinds de laatste grenswijziging uit 1960, toen in het zuidoosten een gedeelte van Renswoude overging naar de gemeente Veenendaal, 1.860 hectare. De gelijknamige hoofdplaats vormt -de buurtschap Emminkhuizen als zodanig niet aangemerkt- de enige nederzetting in de gemeente. Verder wordt het gebied gekenmerkt door een sterk verspreid gelegen bebouwing van hoofdzakelijk boerderijen.

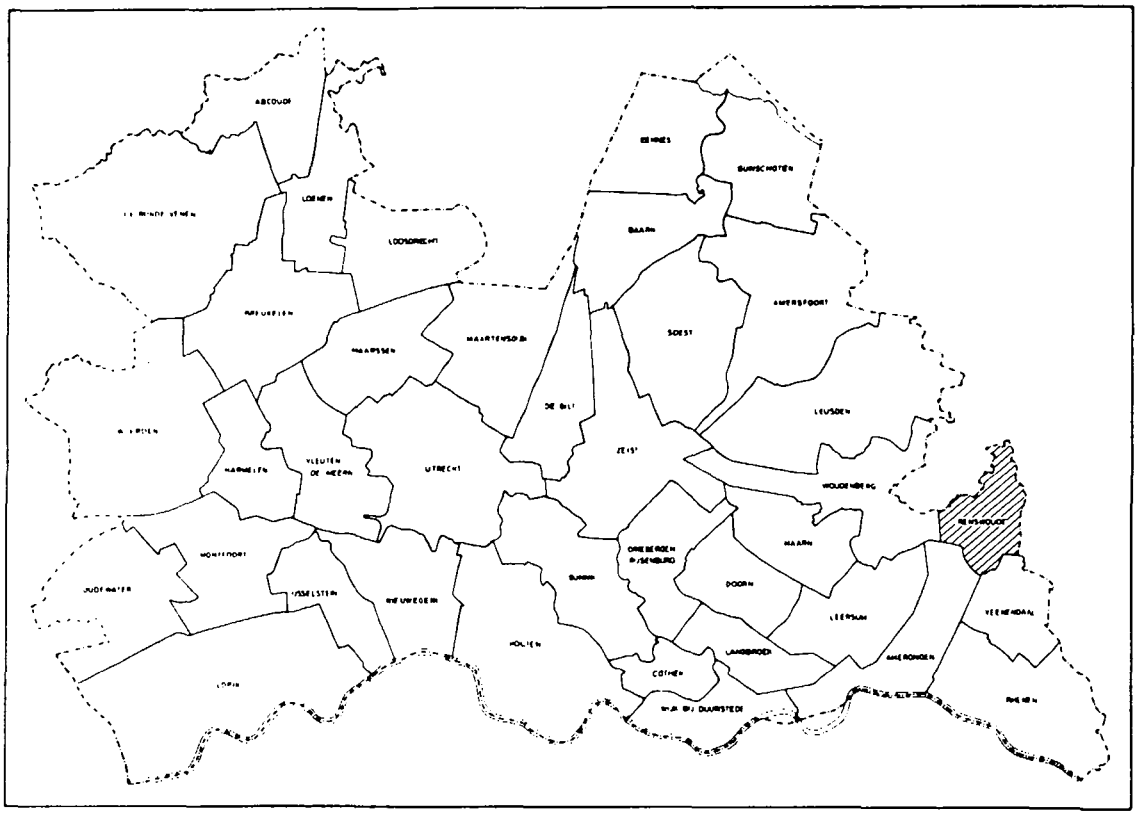

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

2.1 BODEMGESTELDHEID

De gemeente Renswoude maakt deel uit van de Gelderse Vallei. Dit van oorsprong glaciale tongbekken werd na het Saalien -de laatste periode van landijsbedekking- opgevuld met afzettingen van uiteenlopende aard. Nadat de laagte tijdens het interglaciale Eemien onder een laag mariene afzettingen kwam te liggen, werd er tijdens het Weichselien -de laatste ijstijd, waarin de ijskap ons land niet meer bereikte- onder invloed van wind en water veel zand van de hogere delen (de stuwwallen aan weerszijden van de Gelderse Vallei) naar het dal verplaatst. Gelijktijdig met deze afvlakking van het hoofdreliëf, waarbij de Emminkhuizerberg als het opvallende restant van een stuwwalrug achterbleef, onstond er in de over het algemeen vlakke Vallei een uitgebreid microreliëf. Temidden van overwegend oost-west lopende smeltwaterdalletjes vormde zich een onregelmatig patroon van afwisselend hogere en lagere dekzandruggen en -koppen.
Tijdens het Holoceen dat nu nog voortduurt, veranderde er aan de bovengeschetste situatie vrijwel niets meer. De definitieve klimaatsverbetering deed de zeespiegel weliswaar opnieuw stijgen, doch de zee bereikte Renswoude ditmaal niet. In grote delen van het gebied bleef daardoor het dekzand aan de oppervlakte liggen. Een uitzondering vormden de laagstgelegen gronden. Kwel vanaf de hogere zandgronden, gepaard aan een van nature toch al slechte

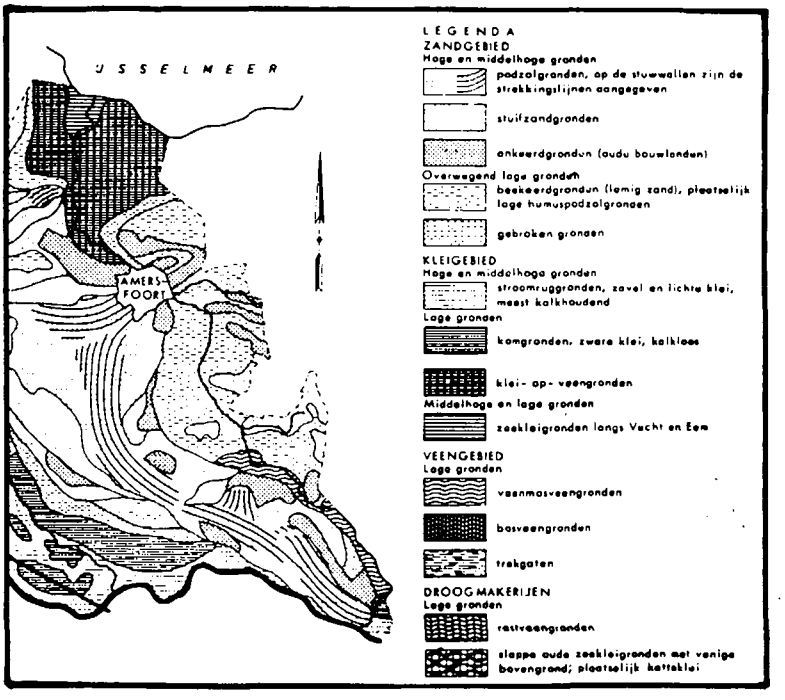

Afb. 2 De fysische geografie in de gemeente Renswoude en omgeving.

afwatering, leidde hier plaatselijk tot een aanzienlijke mate van veenvorming: bosveen dat werd gevormd door de dichte broekbossen die eertijds de lage delen van de Vallei bedekten.
Ten tijde van de Middeleeuwse ontginning -en in mindere mate ook in de periode daarna- verdween dit bosveen van overwegend geringe dikte echter weer volledig, zodat de gemeente Renswoude er thans bodemkundig als volgt uitziet. In het noorden en oosten komen hoofdzakelijk hoge en middelhoge podzolgronden aan, terwijl men in het zuiden en westen overwegend lage beekeerdgronden aan treft, plaatselijk afgewisseld met lage podzolgronden.

2.2 AFWATERING

Wat betreft de afwatering behoort Renswoude tot het stroomgebied van de Eem. Via de Luntersche Beek -de zuidelijke voortzetting van de rivier de Eem- en de daarin uitmondende zijbeekjes werd het overtollige water vanouds in de richting van Amersfoort afgevoerd. De afvoercapaciteit was met name tijdens de vochtige jaargetijden veelal echter ontoereikend zodat regelmatig grote delen van Renswoude blank stonden. Met het door de turfwinning rondom Veenendaal verdwijnen van de natuurlijke waterscheiding in de Gelderse Vallei verslechterde de afwatering in de loop van de zestiende en aan het begin van de zeventiende eeuw bovendien nog eens aanzienlijk. De aanleg van de Slaperdijk in 1652 maakte weliswaar dat er aan de toevoer van extra water uit het zuiden een einde kwam, maar de problemen met de afvoer van het "eigen water" zouden nog voortduren tot aan het midden van deze eeuw. Eerst met het gereedkomen van het Valleikanaal (1937-1949), dat vanaf Veenendaal via Woudenberg en Leusden naar Amersfoort kwam te lopen en speciaal werd aangelegd ter verbetering van de waterhuishouding in het zuiden van de Gelderse Vallei, behoorde de wateroverlast in Renswoude voorgoed tot het verleden. Binnen de gemeente zelf werd in deze periode de loop van de Luntersche Beek genormaliseerd. De verbeterde waterhuishouding maakte dat later -met de schaalvergroting in de landbouw- veel van de voor de afwatering inmiddels niet meer noodzakelijk zijnde sloten werden gedempt.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Het grondgebied van Renswoude kreeg pas relatief laat bewoning. Bewoningssporen uit de oudheid heeft men binnen de huidige gemeente nooit aangetroffen. Eerst in de latere Middeleeuwen waarschijnlijk werd dit deel van de Gelderse Vallei vanuit Rhenen, één van de oudere nederzettingen op de flank van de Utrechtse Heuvelrug, geleidelijk geoccupeerd en in cultuur gebracht.

3.2 ONTGINNING

De omgeving van Renswoude was vroeger overdekt met vochtige en tamelijk dichte bossen. Hoewel de naam in de betekenis van "het bos van Rhenen" voor de hand ligt, is de vaak gelegde koppeling met het in een oorkonde uit 855 vermelde "silva Hrenhem", het woud van Rhenen of Renswoude, lang niet zeker. Zo gaan er ook stemmen op om dit "bos van Rhenen" meer zuidelijk bij Achterberg, op de daar aanwezige dekzandrug te plaatsen. Zeker is wel dat Renswoude vroeger binnen de jurisdictie van Rhenen lag.
Vanuit datzelfde Rhenen vonden waarschijnlijk omstreeks 1300 dan ook de eerste ontginningen in het gebied plaats. Op de smalle dekzandruggen werden de eerste akkers in de vorm van omheinde, onregelmatige kampen aangelegd, terwijl de boerderijen verspreid op de hellingen werden gebouwd. Zo kwamen de hoeven waarvan de naamgeving vaak in verband stond met de natuurlijke gesteldheid - vooral het toponiem "laar" (open plek in het bos) komt in het kampenlandschap van de Vallei veelvuldig voor- tussen de hoger gelegen akkers en de lagere gronden die als weidegebied werden benut, in te liggen. Met het toenemen van de bevolking werden de oorspronkelijke ontginningsboerderijen (de nu nog bestaande namen Daatselaar, Engelaar, Overeem, Spikhorst, Ubbeschoten, Wagensveld en Wittenoord waren in de veertiende eeuw reeds bekend) veelal gesplitst, hetgeen het voorkomen van de voorvoegsels Groot en Klein verklaart.
Het proces van de kampontginningen dat vermoedelijk in de vijftiende eeuw voortgang vond, kende zijn ruimtelijke neerslag in een mozaïkverkaveling waarin (zeer) onregelmatig gevormde bouwkampen, weilanden en heide- of broekgebieden elkaar op korte afstand afwisselden. In een aantal gevallen werd na verloop van tijd rond een groep bouwkampen met de daartusssen gelegen weide- en heidepercelen, die aan één eigenaar toebehoorden, een grens in de vorm van een greppel en/of een houtwal aangelegd. Hierbij werd vaak een natuurlijke scheidslijn gevolgd, zoals bijvoorbeeld een beekje of een dalvormige laagte. Zo'n eigendoms- of kampcomplex kreeg daardoor vaak een ovale of ronde vorm.
Tijdens een volgende -eveneens nog tijdens de Middeleeuwen ten uitvoer gebrachte- ontginningsfase werd in aansluiting op het kampenlandschap de rondom de hogere dekzanden gelegen moerassige zone met broekvelden in ontginnning gebracht. Deze gronden die zich met name concentreerden in het gebied ten zuiden van de Luntersche Beek, werden als een strakke strokenverkaveling in cultuur gebracht. Zo ontstond in Renswoude -waar overigens bijna de helft van de woeste gronden tot na 1850 onaangeroerd bleef- uiteindelijk een cultuurlandschap gekenmerkt door de opvallende combinatie van kampontginningen en opstrek.

3.3 GRONDGEBRUIK

Tot na het midden van de vorige eeuw werd het grondgebruik van Renswoude voornamelijk door de landbouw bepaald. Deze kenmerkte zich door een gemengde bedrijfsvoering waarbij de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw. In het kampenlandschap lagen op de hogere en drogere gronden de oude bouwlanden. Op de meer vochtige gronden in de beekdalen lagen de wei- en hooilanden. De woeste

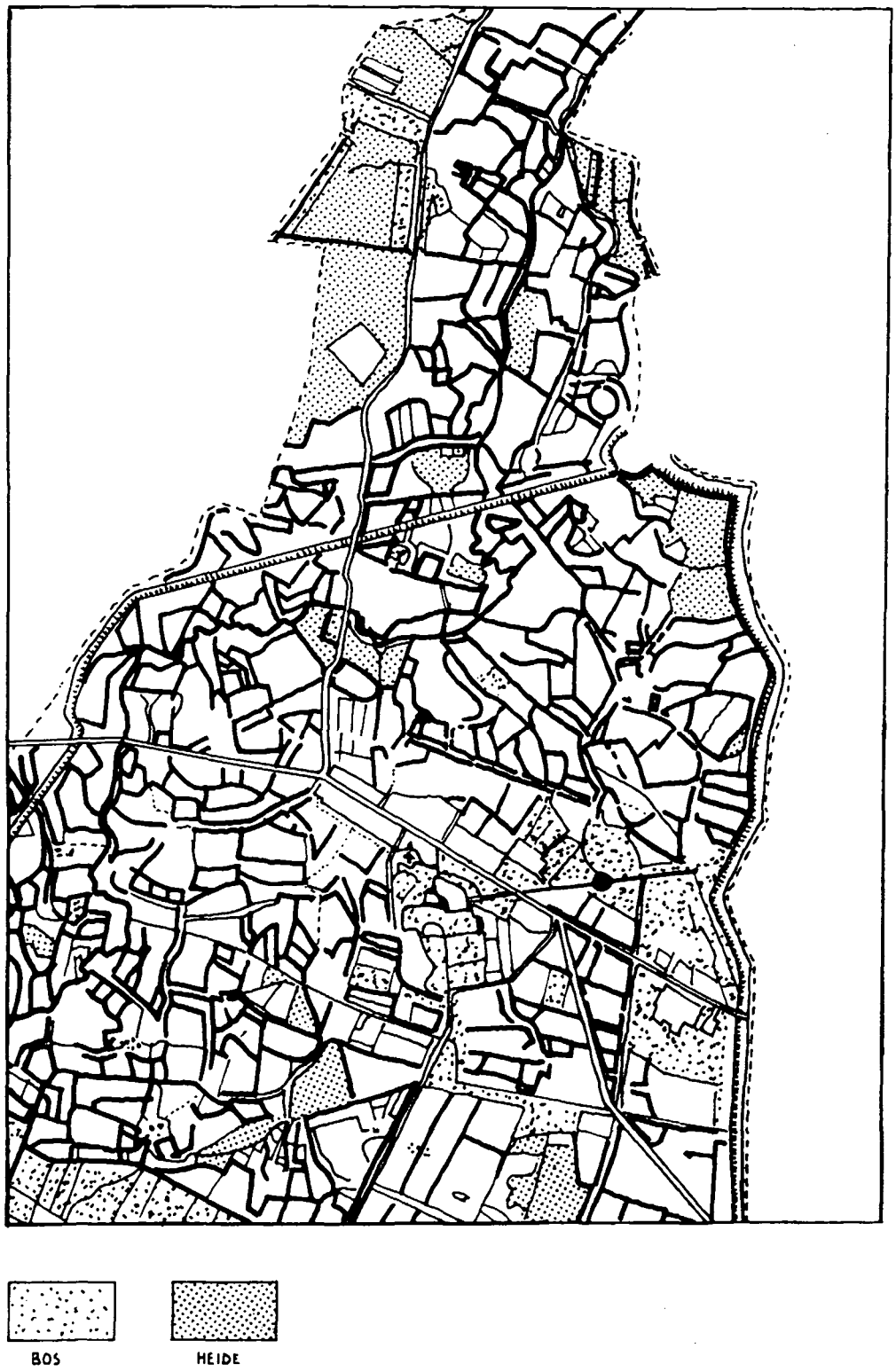

Afb. 3 Verkavelingsstructuur in het noord-oosten van de gemeente Renswoude (situatie rond 1906)

gronden die in gemeenschappelijk bezit waren, werden onder andere gebruikt voor het weiden van vee, het rooien van hout en het steken van veen. Ook in het slagenlandschap van de broekvelden, waar met het verdwijnen van het veen eveneens zandgronden aan de oppervlakte kwamen, was het grondgebruik variabel. Al naar gelang de terreingesteldheid trof men er afwisselend gras- en akkerland aan.
Het agrarische bedrijf in Renswoude had het in het vroege verleden over het algemeen niet gemakkelijk. Tot aan het einde van de Middeleeuwen leidden de boeren veelal een karig bestaan. Vooral het in de streek regelmatig terugkerende oorlogsgeweld berokkende de landbouw grote schade; veel bedrijven werden door plundering en brandstichting meer dan eens ontredderd en zo in hun ontwikkeling lamgelegd.
Na de zorgvolle toestand in de Middeleeuwen en aan het begin van de zestiende eeuw, diende zich voor de boeren in Renswoude vervolgens een lange periode van ontwikkeling aan. In eerste instantie waren het vooral de -vanaf circa 1500- sterk gestegen graanprijzen, die zorgden voor een economische opbloei van het boerenbedrijf. Toen deze omstreeks 1650 weer instortten was het met name dankzij de opkomst van de arbeidsintensieve tabaksbouw (zie Regiobeschrijving) dat de voorspoed voor een belangrijk deel van de Renswoudse bevolking -op het gemengde bedrijf overheerste inmiddels weer de zelfvoorziening- toch redelijk stand hield. Pas aan het begin van de vorige eeuw kwam er aan het succes van deze gespecialiseerde bedrijfstak een einde.
Een andere vorm van grondgebruik die vanaf de zeventiende eeuw geleidelijk zijn intrede deed was de bosaanleg. Zowel op het terrein van het kasteel Renswoude (zie Nederzettingen) als in de omgeving van de Schalm- en de Slaperdijk in het zuiden van de gemeente ontstonden er uiteindelijk vrij omvangrijke bebossingen. Zo kon het gebeuren dat de gemeente rond het midden van de vorige eeuw ondanks het vroegtijdig verdwijnen van de meeste broekbossen toch nog voor ongeveer acht procent uit bos bestond.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Wegen

Het gebied van de gemeente Renswoude kende vroeger een eenvoudig wegenpatroon. De eerste primitieve wegen ontstonden op de hogere dekzandruggen en -koppen van de Gelderse Vallei. Na verloop van tijd ontwikkelden zich van hieruit enkele wegen met een zekere doorgaande verkeersbetekenis. Van west naar oost liep de weg Woudenberg-Scherpenzeel-Renswoude-Ede, waarbij via de Slaperdijk (1652) ook Veenendaal bereikt kon worden, en in noordelijke richting liep vanaf het dorp (als onderdeel van een belangrijke Zuiderzeeverbinding) de weg naar Barneveld.
Al vroeg ontwikkelde zich naast het stelsel van doorgaande wegen in Renswoude ook een stelsel van lokale wegen, welke de dorps- en verspreide bebouwing onderling en met de omliggende agrarische gebruiksgronden (akkers, gras- en hooilanden, woeste gronden)

verbonden. Het verloop van deze wegen was ter plaatse sterk afhankelijk van de natuurlijke gesteldheid en de daarmee samenhangende verkaveling. In het kampenlandschap waren de wegen over het algemeen bochtig en onregelmatig, terwijl die in het slagenlandschap veelal parallel aan de strokenverkaveling liepen en daarmee een regelmatig verloop kenden.
De begaanbaarheid van zowel de doorgaande als ook de lokale wegen in Renswoude was vroeger vaak slecht. Tijdens de natte jaargetijden en bij perioden van grote regenval waren de wegen regelmatig (vrijwel) onbegaanbaar. In deze situatie trad voor het eerst verbetering op toen kort voor het midden van de vorige eeuw de eerste wegverharding gereed kwam: de rijksweg Woudenberg-Scherpenzeel-Renswoude-Ede. Het merendeel van de wegen zou echter tot na 1850 als slecht of tenminste moeilijk begaanbaar te boek blijven staan.

3.4.2 Water

Het verkeer te water heeft in de ontwikkeling van Renswoude nimmer een grote rol gespeeld. De beken en stromen in het gebied waren door hun bochtige, smalle en ondiepe karakter van nature onbevaarbaar. Eerst toen kort voor het midden van de zeventiende eeuw -ten behoeve van de aanvoer van stenen en pannen voor de bouw van de koepelkerk- vanaf het Veenendaalse vaarwegenstelsel een vaart naar het dorp werd gegraven, was er in Renswoude op bescheiden schaal scheepvaartverkeer mogelijk.
De Vaart liep vanaf Veenendaal naar de noordzijde van de Emminkhuizerberg en volgde daarna de Kerkdijk (ontstaan bij het graven en thans Emminkhuizerlaan geheten) tot aan het Renswoude. Ook bij de bouw van het kasteel (1654) en zonder twijfel ook bij de dorpsbebouwing zal de Vaart waarschijnlijk zijn gebruikt voor de aanvoer van bouwmaterialen. Nadien liep het onderhoud aan de Vaart geleidelijk terug, met als gevolg een steeds verder dichtgroeien en uiteindelijk voor de scheepvaart onbruikbaar worden van deze verbinding.

3.4.3 Spoorwegen

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich aan in Renswoude met de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Arnhem-Duitsland in 1845. Deze zogenaamde Rhijnspoorweg die door het zuiden van de gemeente -waar onder andere de Emminkhuizerberg werd doorsneden- kwam te lopen, had in Renswoude evenwel geen halteplaats en was zodoende voor de ontwikkeling van het gebied van weinig betekenis. Het dichtstbijzijnde station was dat van De Klomp in de gemeente Ede.

3.4.4 Dijken en kaden

De Slaperdijk is ongetwijveld de belangrijkste dijk in Renswoude. Deze dijk die vanaf het Egelmeer boven Amerongen via het zuiden en oosten van Renswoude tot aan de Daatselaar kwam te lopen, werd op last van de Utrechtse Staten in 1652 en volgende jaren in twee fasen aangelegd om het Sticht bij doorbraak van de langs de Rijn gelegen Grebbedijk te beschermen tegen overstromingen. Op het grondgebied van Renswoude werden er in de dijk enkele doorgangen gemaakt. Het ging hier echter hoofdzakelijk om al bestaande afvoerwegen, via welke de aangrenzende Gelderse gebieden vanouds op de Luntersche Beek loosden. Waar de Slaperdijk de Juffrouwwijk kruiste, werd de enige sluis in de dijk aangelegd, de zogenaamde Juffrouwen- of Renswoudse sluis. Deze sluis was niet bedoeld voor de afwatering van het zuiden van de Vallei naar de Zuiderzee, maar diende uitsluitend om de scheepvaartverbinding (zie Water) van Renswoude naar de Rijn in stand te houden.
Een andere dijk van betekenis is de Groeperkade die vanaf De Groep in Amerongen langs de westzijde van het dorp Renswoude naar de Daatselaar aan het einde van de Slaperdijk loopt. Deze dijk werd rond het midden van de achtiende eeuw aangelegd als één van de negen komkeringen -de Slaperdijk kreeg destijds eveneens de functie van komkering- in de Grebbelinie: de verdedigingslinie die in de volgende paragraaf nader belicht zal worden. Verder werden er in het vochtige zuiden van Renswoude al vroeg enkele kleinere dijkjes als de Kerkdijk (de Emminkhuizerlaan) en de Schalmdijk opgeworpen.

3.4.5 Militaire infrastructuur

Tussen 1742 en 1755 werden in Renswoude de eerste werken ten uitvoer gebracht als onderdeel van de Grebbelinie: de natte verdedigingslinie die zich vanaf het zuiden van de Gelderse Vallei tot aan de Zuiderzeekust in het noorden uitstrekte en diende om het Sticht en Holland tegen een aanval vanuit het oosten te beschermen (zie Regiobeschrijving). Het belangrijkst was de aanleg van de Groeperkade die -net als de reeds genoemde Slaperdijk (zie Dijken en kaden)- met zijn ligging haaks op de liniedijk, de hoofdstructuur van de Grebbelinie, fungeerde als één van de negen komkeringen.
De liniedijk zelf, die gelijktijdig werd opgeworpen, liep vanaf het werk aan de Roode Haan (in 1629 direct ten zuiden van de Emminkhuizerberg, in de huidige gemeente Amerongen aangelegd) via Woudenberg en Leusden tot aan Krachtwijk in het noorden van Amersfoort. Op of aan deze dijk en de komkeringen kwamen later diverse verdedigingswerken tot stand. In Renswoude waren dat: het voorwerk van het werk aan de Roode Haan (1786); het fort aan de Buursteeg (1786); de batterij op de Schalmdijk (1786) en de linie van de Juffrouwwijk (1799); het werk aan de Daatselaar (1786) en het werk aan de Engelaar (1799).

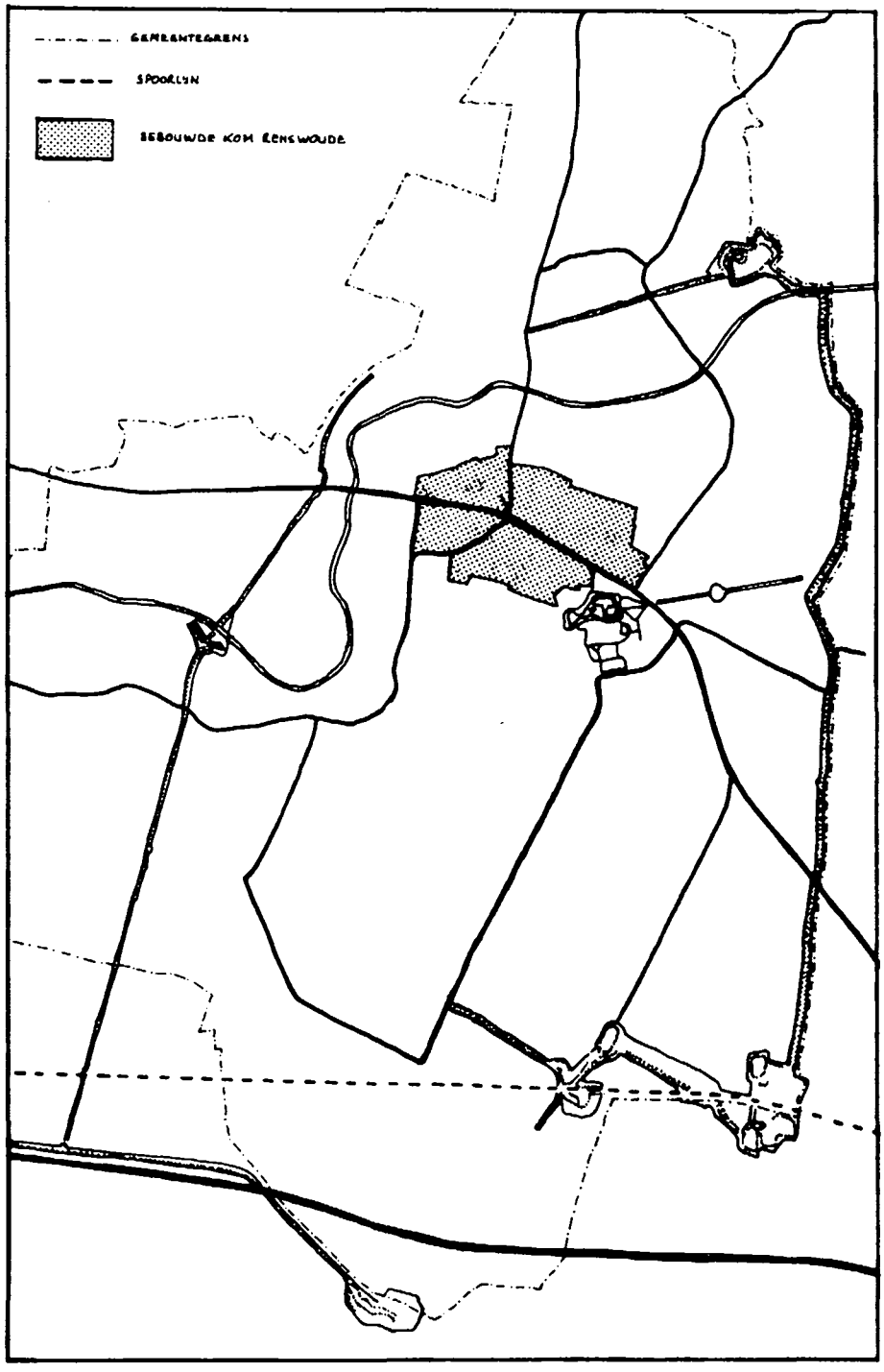

Afb. 4 Militaire infrastructuur: de Grebbelinie in Renswoude

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Renswoude

Het dorp Renswoude ontstond nabij "de Borgwal", zoals het huis te Renswoude in 1638 nog werd genoemd. Hoewel er nabij deze oude ridderhofstad voorheen ook al wel enige bebouwing stond, was het vooral vanaf het begin van de zeventiende eeuw dat Renswoude als dorp daadwerkelijk gestalte kreeg. Zo stichtte het sinds 1623 op "de Borgwal" woonachtige geslacht Van Reede in 1639 de fraaie koepelkerk en in 1651 de pastorie, waarna in 1654 de bouw van het nieuwe kasteel Renswoude (zie ook Bijzondere bebouwing) volgde. Merkwaardig lijkt het nu, dat de achterzijde van de kerk naar de dorpsbebouwing gericht is. Bedenkt men echter dat de kerk als 'kasteelkerk' tot stand kwam, dan is het duidelijk dat hier de kerk gebouwd werd met de ingang naar het kasteel -destijds nog "de Borgwal"- gekeerd. Hoewel "de Borgwal" spoedig tot boerenhoeve verviel, bleef het pand na het gereedkomen het nieuwe kasteel toch belangrijk. Erkenning van kasteel Renswoude als hofstad naast "de Borgwal" was namelijk uitgesloten.
Renswoude werd eertijds geheel vanuit het kasteel geregeerd. De heren van Renswoude bezaten vrijwel alle grond en hadden als machthebbers over de heerlijkheden Renswoude en Emmickhuizen in alles het laatste woord. Zo ook verrees waarschijnlijk aan het eind van de zeventiende eeuw een eigen rechthuis in het dorp, dat verder een aantal grote en kleine boerenwoningen omvatte. Deze bebouwing concentreerde zich hoofdzakelijk langs de hoofdweg, de huidige Dorpsstraat. Na verloop van tijd ontstonden er temidden van deze bebouwing ook wat winkeltjes en bedrijfjes. Ter plaatse van de huidige parkeerplaats achter de kerk trof men bovendien nog de kosterswoning en een timmerwerkplaats met woning aan, terwijl aan de Molenstraat de zogenaamde diakoniehuisjes (omstreeks 1930 gesloopt) stonden.
De grotendeels vanuit het kasteel geleide ontwikkeling van Renswoude werd aan het einde van de achttiende eeuw (1773-1780) besloten met de bouw van de Nieuwe Buurt, een rij woningen aan de noordzijde van de Dorpsstraat. Deze panden, aanvankelijk kleine boerderijtjes, waren bedoeld voor het personeel dat op de één of andere wijze op of rond het kasteel -dan inmiddels bewoond door de familie Taets van Amerongen- arbeid verrichtte. Eens te meer blijkt hieruit hoe in vroeger dagen het functioneren van het dorp onlosmakelijk met het kasteel (en haar bewoners) verbonden was.
De bouw van de Nieuwe Buurt was overigens een voor die tijd niet geringe opgave. Zo moesten alle bakstenen en pannen vanaf de Rijn naar Renswoude aangevoerd worden, waarbij men gebruik maakte van de ten tijde van de bouw van de koepelkerk gegraven Vaart (zie Infrastructuur).

3.5.2 Verspreide en bijzondere bebouwing

Het grondgebied van Renswoude werd al vroeg gekenmerkt door een uitgebreide verspreide bebouwing. Vanaf de Middeleeuwen trof men her en der in het landschap verspreid gelegen hoeven aan. Veel van de oorspronkelijke ontginningsboerderijen werden bij het toenemen van de bevolking gesplitst, wat zorgde voor het eerder genoemde voorkomen van boerderijnamen met het voorvoegsel Groot of Klein. De meeste boerderijen werden in de loop der eeuwen overigens gemoderniseerd. Daarbij onderging het uiterlijk van de gebouwen vaak grondige wijzigingen. De oude naamgeving bleef in de regel wel onveranderd, zodat men thans in Renswoude nog altijd diverse Middeleeuwse boerderijnamen aantreft. Bij Emminkhuizen diende zich na verloop van tijd een lichte concentratie aan in de verspreide bebouwing, met als gevolg dat er hier uiteindelijk een kleine agrarische buurtschap ontstond.
Een speciale plaats onder de verspreide bebouwing nam vroeger het landgoed Emmickhuizen in, gelegen waar thans de boerderij met het adres Emminkhuizerlaan 3 staat. Nog duidelijk is te zien hoe het Huis Emmickhuizen hier eens temidden van grachten gestaan moet hebben. Aanvankelijk was Emminckhuizen bisschoppelijk bezit en had ook een kapel. Waar deze aan Sint Yden gewijde kapel stond is niet geheel zeker. Na de secularisatie van de kloostergoederen kwam Emmickhuizen in handen van de Heren van Renswoude, die er hun zomerverblijf van maakten. Het Huis werd in de zeventiende eeuw omschreven als "het huys Emmickhuysen, met zijn voorburg, cingelen, boomgaarden en grachten". In 1843 bestond het Huis nog en was eigendom van Joost Gerard baron Taets van Amerongen. Niet lang daarna liet deze het afbreken, waarna de gronden van het goed een landbouwbestemming kregen.

Sinds Johan van Reede in 1654 het tegenwoordige kasteel Renswoude liet bouwen, neemt dit gebouw met zijn ruime tuinaanleg zowel in het dorpsbeeld als het omringende landschap een dominante positie in. Het in hollandsclassicistische stijl opgetrokken kasteel bestaat uit een als toren opgetrokken middenpartij en twee torenvormige hoekpaviljoens twee bouwhuizen geven het geheel een hoefijzervormig aanzien.
Hoewel de hoofdvorm van het kasteel onveranderd bleef, heeft het gebouw -zowel intern als extern- door de eeuwen heen toch diverse wijzigingen ondergaan. Ook werden de oorspronkelijke ophaalbrug over de slotgracht en de stenen toegangspoort in de achttiende eeuw vervangen door een vaste stenen brug en -in een ijzeren hek. Ook het aanvankelijk eveneens in renaissance stijl ontworpen park, werd aan het begin van de achttiende eeuw in Franse stijl gewijzigd. Daarbij werd er vóór 1705 in het verlengde van de oprijlaan een Grand Canal -het zogenaamde "Nieuwe Werk"- in tweede instantie in het midden van een ronde kom voorzien. Een fenomeen dat het eerst in Versailles werd toegepast en in een sterk gereduceerde vorm ook in de provincie Utrecht populair was, getuige de andere voorbeelden in het Utrechtse zoals op Geerestein, Wulperhorst en het Huis te Linschoten. Verder werd de gracht om het het kasteel verbreed tot een grote vijver met daarin een eilandje. In de negentiende eeuw onderging het park onder leiding van de tuinarchitect Zocher wederom een ingrijpende

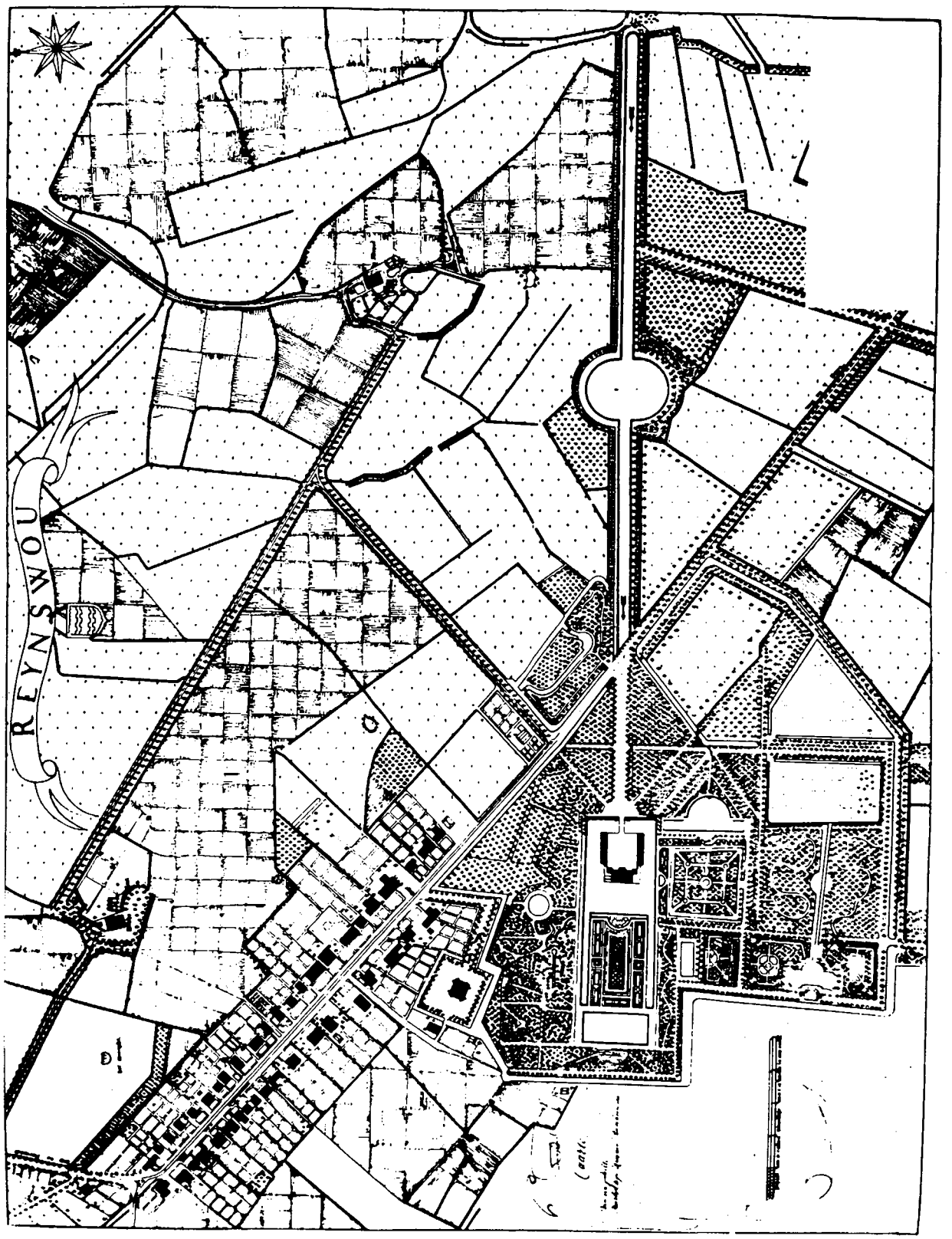

Afb. 5 Kasteel Renswoude en kasteeldorp, 1769 (Copie samengesteld door Adviesbureau Arnhem, 1975 [origineel verbrand])

wijziging: de rechtlijnige lanen en paden verdwenen en de vijvers werden vergroot tot quasi natuurlijke vijver.
Ten westen van het dorp lag de buitenplaats Engelaar die in de vorige eeuw door de eigenaar van Kasteel Renswoude werd verworven.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850

Afgezien van de voortzetting of voltooiing van de bovenvermelde ruimtelijke ontwikkelingen blijken er zich tot aan het midden van de vorige eeuw in Renswoude geen veranderingen van betekenis te hebben voorgedaan. De topografische kaart toont hoe omstreeks 1850 nog altijd het Middeleeuwse ontginningspatroon aanwezig was en het agrarisch grondgebruik als vanouds domineerde. Ook het nederzettingspatroon met slechts één dorp en verder uitsluitend verspreide bebouwing wordt op de kaart (nagenoeg) onveranderd weergegeven, evenals het patroon van wegen en waterlopen. Tevens is te zien hoe er met name in het zuiden van Renswoude nog grote oppervlakten woeste grond (heide en moeras) lagen.

4.2 Grondgebruik

Ook na 1850 zou de landbouw in Renswoude de belangrijkste vorm van grondgebruik blijven. Dankzij de introductie van de kunstmest en verbeteringen op het landbouwtechnische en waterstaatkundige vlak, wist men het landbouwareaal tussen 1850 en 1940 zelfs nog aanzienlijk uit te breiden. Vrijwel alle nog resterende woeste gronden in het gebied werden in deze periode ten behoeve van de landbouw ontgonnen.
Hoewel het agrarisch bedrijf in 1940 nog altijd hoofdzakelijk een gemengd karakter droeg, viel er ten opzichte van het verleden in de agrarische bedrijfsvoering toch een duidelijke verandering waar te nemen. Waar aanvankelijk de veeteelt in dienst stond van de akkerbouw, kwam na het midden van de vorige eeuw juist de akkerbouw steeds meer in dienst van de veeteelt te staan. De opbrengsten van het in omvang teruglopende akkerland -zowel de nieuwe ontginningen als de laagst gelegen bouwlanden kregen in deze periode veelal een graslandbestemming- waren nu in de eerste plaats voor het vee bestemd. De sterk toegenomen betekenis van de veeteelt blijkt ondermeer ook uit de oprichting van de Stoom- en Roomboterfabriek "De Volharding" in 1899.
Het bosareaal van Renswoude breidde zich tijdens de periode 1850-1940 niet verder uit. In de loop van de eerste helft van deze eeuw was er zelfs sprake van een afname van de bebossing. De gronden die na het kappen van het bos beschikbaar kwamen, kregen overwegend een landbouwbestemming. Dit in combinatie met de toch al sterke uitbreiding van het landbouwareaal deed de bosbouw als tweede vorm van grondgebruik in de gemeente duidelijk aan terrein verliezen.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Wegen

Het wegenpatroon van Renswoude onderging tijdens de periode 1850-1940 geen wijzigingen van betekenis. Nieuwe hoofdwegen kwamen er in de gemeente niet tot ontwikkeling, zodat de wegen die vanouds als de belangrijkste verbindingen golden (zie 3.4.1 Wegen) dat in 1940 nog waren.
Een belangrijke verbetering voor het wegverkeer over langere afstand was de bestrating van de Barneveldse Straat in 1860. Voor de dekking van dee kosten werd van de weggebruikers tol geheven. Het tolhuis Barneveldsestraat 38 herinnert hier nog aan.
Het betrof hier evenwel slechts een incidentele verbetering, want hoewel er later in of nabij het dorp Renswoude nog wel een enkele weg (onder andere de Kerkstraat en de Oude Holleweg) met puin of grind verhard werden, zou de verharding van de meeste wegen eerst pas na de tweede wereldoorlog gerealiseerd worden.

4.3.2 Water

Net als het wegenpatroon bleef ook het patroon van waterlopen in Renswoude tussen 1850 en 1940 vrijwel ongewijzigd. De scheepvaart op de vaart naar Veenendaal behoorde inmiddels tot het verleden, zodat er alleen nog enkele veranderingen ter verbetering van de waterhuishouding werden aangebracht. Zo werden er bijvoorbeeld ten tijde van de ontginning van de laatste woeste gronden in het zuiden van de gemeente plaatselijk nieuwe sloten gegraven en werd in de loop van de eerste helft van deze eeuw de Luntersche Beek genormaliseerd.

4.3.3 Militaire infrastructuur

De betekenis van de Grebbelinie nam gedurende de periode 1850-1940 sterk af. Werd de linie in de Vestingwet van 1874 met het oog op continuering van het onderhoud nog opgenomen als de "Stelling van de Gelderse Vallei", kort daarop werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 zelfs geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten schuilplaatsen. Slechts hier en daar was er een betonnen kazemat in de frontlijn aanwezig. Tegenstand werd er bij de Duitse inval overigens niet lang geboden; het dreigement de stad Utrecht een

zelfde lot te laten ondergaan als Rotterdam was aanleiding de strijd al na vijf dagen te staken.In 1944 heeft de Duitse bezetter nog een aantal bunkers gebouwd waaronder een op de Emminkhuizerberg. Na de tweede wereldoorlog had de Grebbelinie militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste vestingwerken officieel opgeheven. Op het ogenblik worden nabij de Emminkhuizerlaan delen van de Grebbelinie gereconstrueerd.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 Renswoude

Het kasteeldorp Renswoude maakte tussen 1850 en 1940 een weinig opvallende ontwikkeling door. De groei van het dorp was gering en vond uitsluitend plaats door uitbreiding van de bestaande bebouwing in westelijke richting langs de Dorpsstraat. Verder werd de bebouwing in de oude dorpskern plaatselijk enigszins verdicht, zonder dat het oorspronkelijke karakter van dit deel van Renswoude daardoor wezenlijk werd aangetast. Nieuwe straten met bebouwing kwamen er in deze periode niet tot stand. Van de huidige nieuwbouw ten noorden en zuiden van de Dorpsstraat was voor de oorlog in het geheel nog niets te zien. Renswoude kon in 1940 dan ook nog altijd gekenmerkt worden als een kleine lineaire nederzetting met als markante elementen het gelijknamige kasteel, de koepelkerk en de Nieuwe Buurt.
Wat tussen 1850 en 1940 in Renswoude meer opviel dan de ruimtelijke ontwikkeling was de toegenomen differentiatie in de bebouwing. Waar de dorpsbebouwing vanouds hoofdzakelijk een agrarisch karakter (boerderijtjes) droeg, verrees er vanaf het midden van de vorige eeuw in toenemende mate ook functioneel en qua uiterlijk andersoortige bebouwing in het dorp. Zo werd rond 1875 tegenover het kasteel het fraaie "Huize Overbosch" gebouwd als verblijf voor de niiet op het kasteel wonende leden van de familie Taets van Amerongen. Helaas werd dit pand aan het begin van de tweede wereldoorlog volledig verwoest en nadien nimmer herbouwd. Verder verrees in de oude dorpskern in 1908 de nieuwe gereformeerde kerk en dienden zich langs de Dorpsstraat naast woningen onder andere nieuwe winkel- en café-voorzieningen aan. Ten westen van het dorp werd in 1899 de zuivelfabriek "De Vooruitgang" gebouwd, terwijl in 1930 op de hoek van de Dorpsstraat en de Oude Holleweg, de plaats waar eeuwenlang de korenmolen van Renswoude stond, een meelfabriek kwam te staan.

4.4.2 Verspreide bebouwing

Tijdens de periode 1850-1940 viel er een verdere, zij het slechts lichte, toename van de verspreide bebouwing -nu vooral direct aan de weg geplaatst- waar te nemen in Renswoude. Verrees er in dorp na verloop van tijd steeds vaker ook niet-agrarische bebouwing, in het buitengebied was dit in veel minder sterke mate het geval. Slechts een enkele woning of een ander pand, zoals bijvoorbeeld hotel "De Hof" (1917) of hotel "De Dennen" (1934), had hier geen agrarische functie.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In de oorlogsjaren 1940-1945 wist ook Renswoude zich niet aan het strijdgewoel te onttrekken. Aan het begin zowel als het einde van de oorlog liepen diverse panden in en rond het dorp zware schade op. Zo ook het kasteel waarin de Duitse troepen ingekwartierd lagen en een Duits Rode Kruis hospitaal gevestigd was. Het gebouw werd beschadigd bij de bevrijding. Later was het vooral de relatief sterke uitbreiding van het dorp Renswoude die opviel. Door de komst van nieuwbouw aan de noord- en de zuidzijde van de Dorpsstraat heeft het dorp thans een veel compacter uiterlijk dan in het verleden het geval was. Hoewel de oorspronkelijke lineaire structuur nu ingeklemd ligt tussen de nieuwbouw ademt dit deel van Renswoude toch nog altijd sterk de sfeer van het verleden uit.
Incidenteel verrees nieuwe bebouwing zoals een rijtje villaatje langs de Utrechtseweg.
Wat betreft de infrastructuur veranderde er sinds 1940 vrij weinig in Renswoude. De kwaliteit van de meeste wegen verbeterde weliswaar aanzienlijk, doch nieuwe verbindingen kwamen er vrijwel niet tot stand. De enige uitzondering vormt de A12, die parallel aan de spoorlijn Utrecht-Arnhem door het uiterste zuiden van de gemeente kwam te lopen. Het patroon van de waterlopen onderging in het geheel geen wijzigingen van betekenis.
Tenslotte moet nog gewezen worden op de verandering die het cultuurland van Renswoude na 1940 heeft doorgemaakt. Vooral de verbetering van de waterhuishouding heeft landschappelijk gezien voor ingrijpende wijzigingen gezorgd. Met het realiseren van de gewenste ontwatering werd een veel intensiever gebruik van veel tot voor kort te natte en slechts extensief te gebruiken gronden mogelijk. Dit leidde tot een vergaand proces van kavelvergroting, waarbij de meeste houtwallen verdwenen. Tegenwoordig heeft het gebied van Renswoude in tegenstelling tot het verleden dan ook een open karakter en is er van het historische hoevenlandschap nauwelijks nog iets terug te vinden.

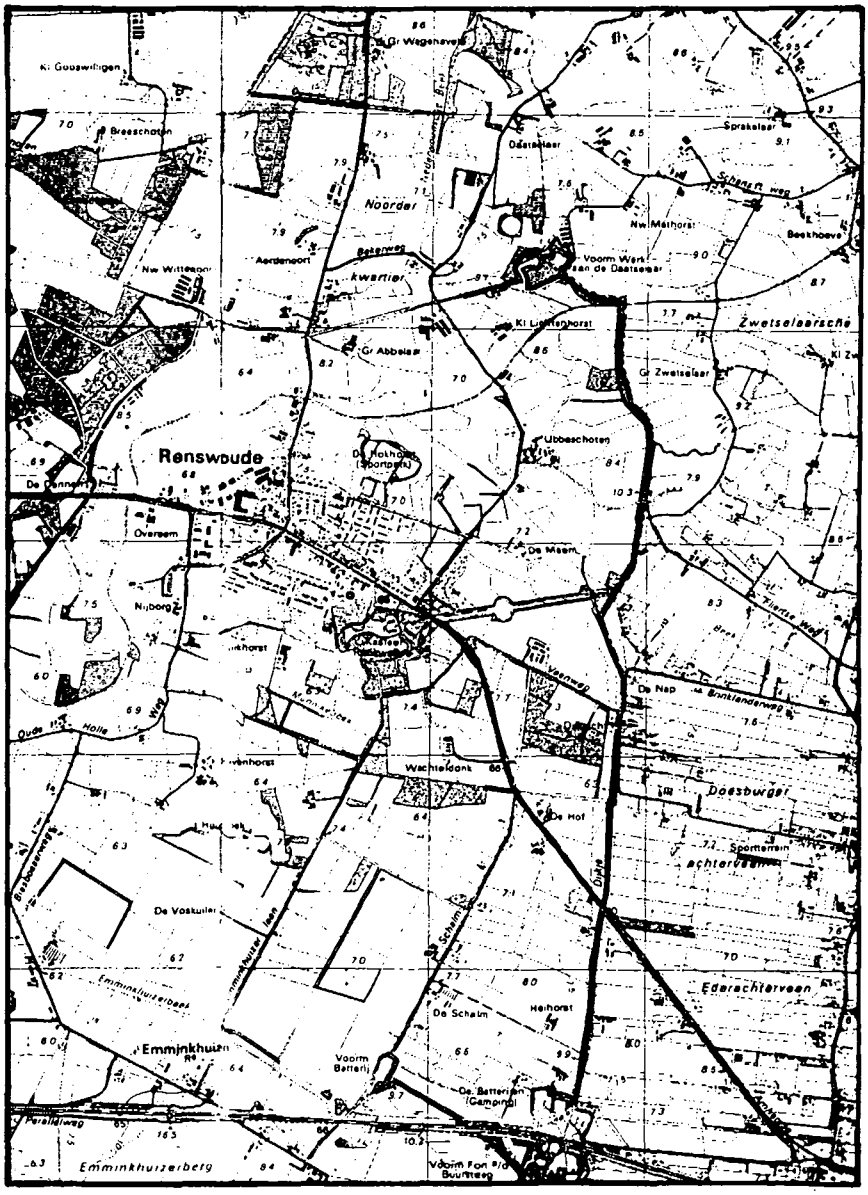

Afb. 6 Renswoude rond 1989

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

Het gebied van de gemeente Renswoude heeft grotendeels nog steeds een sterk agrarisch, weinig verstedelijkt karakter. Buiten de bebouwde kom van Renswoude komt overwegend verspreide bebouwing voor die vooral uit boerderijen bestaat. Het huidige open karakter van het landschap wordt plaatselijk alleen doorbroken door de lanen van de arkaanleg van het kasteel Renswoude, wat kleine bosjes en een enkele houtwal die bij het -na 1940- ingezette proces van kavelvergroting gespaard bleef.

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen vóór 1850

Renswoude
Het enige dorp binnen de gemeente, het vroegere kasteeldorp Renswoude, is ten gevolge van bebouwing na de tweede wereldoorlog relatief sterk gegroeid. Waar het dorp in 1940 nog uitsluitend bestond uit een lineaire bebouwing langs de Dorpsstraat, liggen thans aan de noord- en de zuidzijde van het dorp nieuwe woonwijken. In stedebouwkundig opzicht kan onderscheid gemaakt worden tussen de voor-oorlogse bebouwing, die vooral het karakter had van een geleidelijke, planmatige opstrek langs de Dorpsstraat, en de na-oorlogse bebouwing, die duidelijk het stempel draagt van planmatig aangelegde woningbouwcomplexen met een sterke mate van uniformiteit, maar zonder enige samenhang met de historisch-ruimtelijke structuur.
Het voor-oorlogse Renswoude, waartoe we ons verder zullen beperken, onderging tijdens de periode 1850-1940 stedebouwkundig gezien geen grote veranderingen. In 1940 werd het dorp nog altijd gekenmerkt door de lineaire structuur van de Dorpsstraat met het bebouwingspatroon uit met midden van de 17de eeuw. Met een deels 17de en vooral 18de eeuwse bebouwing langs de Dorpsstraat met als markante elementen het kasteel en de koepelkerk. De geringe uitbreiding in deze periode, vond plaats door opstrek van de bebouwing langs de Dorpsstraat in westelijke richting en vormde als zodanig geen aantasting voor de oude dorpsstructuur. Ook na 1940 zou de oude dorpskern vrijwel niet veranderen, zodat het historisch karakter in dit deel van Renswoude nog altijd vooraanstaand aanwezig is.

1.2. GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Grebbelinie

Binnen de huidige gemeente Renswoude valt een niet onbelangrijk deel van de Grebbelinie. Ze bestaat uit een viertal hoofdelementen:

-het belangrijkste wordt gevormd door de hoofdstructuur van de Grebbelinie, die aan de zuidzijde de gemeentegrens vormt en net op het gebied van de gemeente Amerongen is gelegen. Tot de uit 1745 daterende linie behoort het deels op het gebied van de gemeente Renswoude gelegen Fort aan de Roode Haan, dat in 1629 direct ten zuiden van de Emminkhuizerberg werd opgeworpen en in 1786 haar tegenwoordige vorm kreeg.

-het tweede hoofdelement is de 1744-45 aangelegde Groeperkade de -net als de hierna te behandelen Slaperdijk - met zijn ligging haaks op de onder Amerongen gelegen Liniedijkfungeerde als één van de negen komkeringen.De kade is voor het grootste deel nog aanwezig. Aan de noordoostzijde wordt de linie afgesloten door het fort aan de Daatselaar. Het werk aan de Daatselaar in 1786 opgeworpen, werd aanvankelijk aangelegd als een redoute met daarvoor een lunet, later veranderd in de vorm van een gesloten werk met gebastionneerd front.
Het betreft hier een in 1786 opgeworpen gesloten werk met gebastioneerde vormen en door natte grachten omgeven.
Halverwege de Groeperkade ligt het in 1799 opgeworpen werk aan de Engelaar, een voorpost in de Groeperkade met een gebroken borstwering dwars op de Groeperkade.

Als derde noemen we de Slaperdijk, die de gemeente aan de oostzijde afsluit. Aan de noordzijde wordt hij begrensd door genoemd werk aan de Daatselaar en aan de zuidzijde door het Fort aan de Buursteeg, die voor de helft in Renswoude en voor de helft in Veenendaal is gelegen. Het fort aan de Buurtsteeg diende om de toegang van de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een groot gebastionneerd werk, met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag.

Aan de westzijde aansluitend aan het fort aan de Buursteeg ligt een Linie die in 1799 werd aangelegd om een verbinding te vormen de uit 1786 daterende voorpost van de Batterij op de Schalmdijk die vervolgens weer in vebinding staat met de zuidelijk daarvan gelegen Hoofdpost. Westelijk hiervan sluit hierop de uit 1799 daterende linie van de Juffrouwdijk uit 1799 aan, die tot voorbij over Emminkhuizerlaan voerde en ter hoogte van deze laan gebastioneerd was. Recentelijk is deze laatste situatie hersteld.

1.2.2.Buitenplaats en landgoed: Renswoude

Ten zuid-oosten van het dorp Renswoude ligt de buitenplaats Renswoude,een uit 1654 daterend ensemble bestaande uit een landhuis voorzien van torens en gelegen in een omgracht-ting, die in het begin van de vorige eeuw haar tegenwoordige vorm heeft gekregen. Het huis ligt met haar voorgevel naar een groot plein, dat wordt geflankeerd door los van het huis staande bouwhuizen. Oorspronkelijk was het huis zelf door middel van een gracht van het voorplein gescheiden. In de vorige eeuw toen men het rechterbouwhuis heeft verdubbeld is de gracht achter dit bouwhuis gedempt. Het voorplein wordt afgesloten door een smeedijzeren inrijhek dat een vroegere muur met poortgebouw vervangt. Het voorplein is toegankelijk via een bakstenen brug van twee bogen die sinds het midden van vorige eeuw een vierbogige bakstenen brug vervangt. Het geheel is toegankelijk via een brede toegangslaan, in de as van het huis die zich aan de overzijde van de dorpsstraat voortzet in een 'grand canal' die halverwege een ronde waterkom bezit. Deze vormt een onderdeel van een grote formele aanleg uit het begin de 18de eeuw, waar verschillende onderdelen in het door J.D. Zocher aangelegd landschapspark zijn te herkennen. Uit de tijd van de formele tuinaanleg dateren ook de lanen die nu een deel van Ubbelschoterweg, Veenweg, Schalm, Emminkhuizerlaan, de oprijlaan van de boerderij Wachteldonk, de oostwestgerichte zichtlaan die van de boerderij De Melm, behorend tot het landgoed Renswoude in westelijke richting voert. Deze lanen komen reeds op kaart van Renswoude van 1769 voor. Ook restanten van laanbeplanting nabij de kasteelboerderijen zijn restanten van de formele aanleg. Deze aanleg is ondanks de veranderingen die de tuinarchitect Zocher uitvoerde in het begin van de vorige eeuw nog te herkennen. Het belangrijkste element de landschappelijk vergraven vijver aan de achterzijde van huis. In de as van het huis ligt aan de overzijde van de vijver een bepleisterde duiventoren die gelijktijdig als 'folly' fungeert. In het park vindt men nog een brug. Ten zuiden van het park ligt de kasteelboerderij van Renswoude uit 1866 en een kleine keuterij.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.
In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.
Bij het formulier is een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied, de geïnventariseerde objecten alsmede de belangrijkste structuren conform de legenda.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.
De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;

1.3 **markering/dominante situering**: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw/landschapsinrichting**: de intrinsieke kwaliteit van stedebouw en/of landschapsinrichting;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.
Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE RENSWOUDE

In de gemeente Renswoude zijn drie gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Beschermd dorpsgezicht Renswoude
2. Uitbreiding beschermd Dorpsgezicht Renswoude
3. Grebbelinie

Het eerstgenoemde gebied bestaat uit het Dorp Renswoude en de buitenplaats Renswoude. Bij de uitbreiding gaat het om het noordwestelijke deel van het dorp dat nog zijn historische structuur bezit. Het laatstgenoemde gebied bevat de nog bestaande structuur van de de grebbelinie.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : RWD GBW 1
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Renswoude
naam : Beschermd dorpsgezicht
gebiedstype : kasteeldorp
inv. datum : 23 maart 1992
inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 15
kwalificatie : landelijk
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen : Laansma 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde		x	
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

In 1965 is de oude dorpskern van Renswoude op basis van artikel 20 van de Monumentenwet aangewezen als beschermd dorpsgezicht. In de bijgaande toelichting wordt gesteld: "De situatie van de historische bebouwing te Renswoude bezit een geheel eigen karakter, daar dit dorp één van de weinig overgebleven plaatsen in ons land vormt, waar belangrijke resten van een grootse parkaanleg uit de tijd van de barok worden aangetroffen. Het hoofdelement in deze aanleg is het kasteel uit 1654, dat met zijn bouwhuizen thans gelegen is in een park van landschappelijke aanleg, waarvan de midden-as aan de oostzijde van de straatweg zich voortzet in het oorspronkelijke grand canal van de oude parkaanleg. Terzijde van het kasteel bevindt zich de, uit architectonisch oogpunt interessante, Nederlands Hervormde kerk

eveneens uit het midden van de zeventiende eeuw stammend, alsmede de Dorpsstraat, die juist ter hoogte van het kasteelterrein en de kerk gesierd wordt door een fraaie reeks van huizen, die voor een goed deel uit de achttiende eeuw dateren. De contrasterende elementen van de kleine dorpshuizen, het adelijke slot en de slotkapel, vormen in hun historisch verband een uniek geheel. De omschreven elementen bieden de gelegenheid een dorpsgezicht te beschermen, in de afwisseling van de diverse onderdelen van bebouwing en beplanting een grote historische schoonheidswaarde toegekend mag worden".In aansluiting op het beschermd dorpsgezicht wordt de oostwestgerichte zichtlaan die van de boerderij De Melm, behorend tot het landgoed Renswoude in westelijke richting is gericht. Deze laan komt reeds op kaart van Renswoude van 1769 voor.

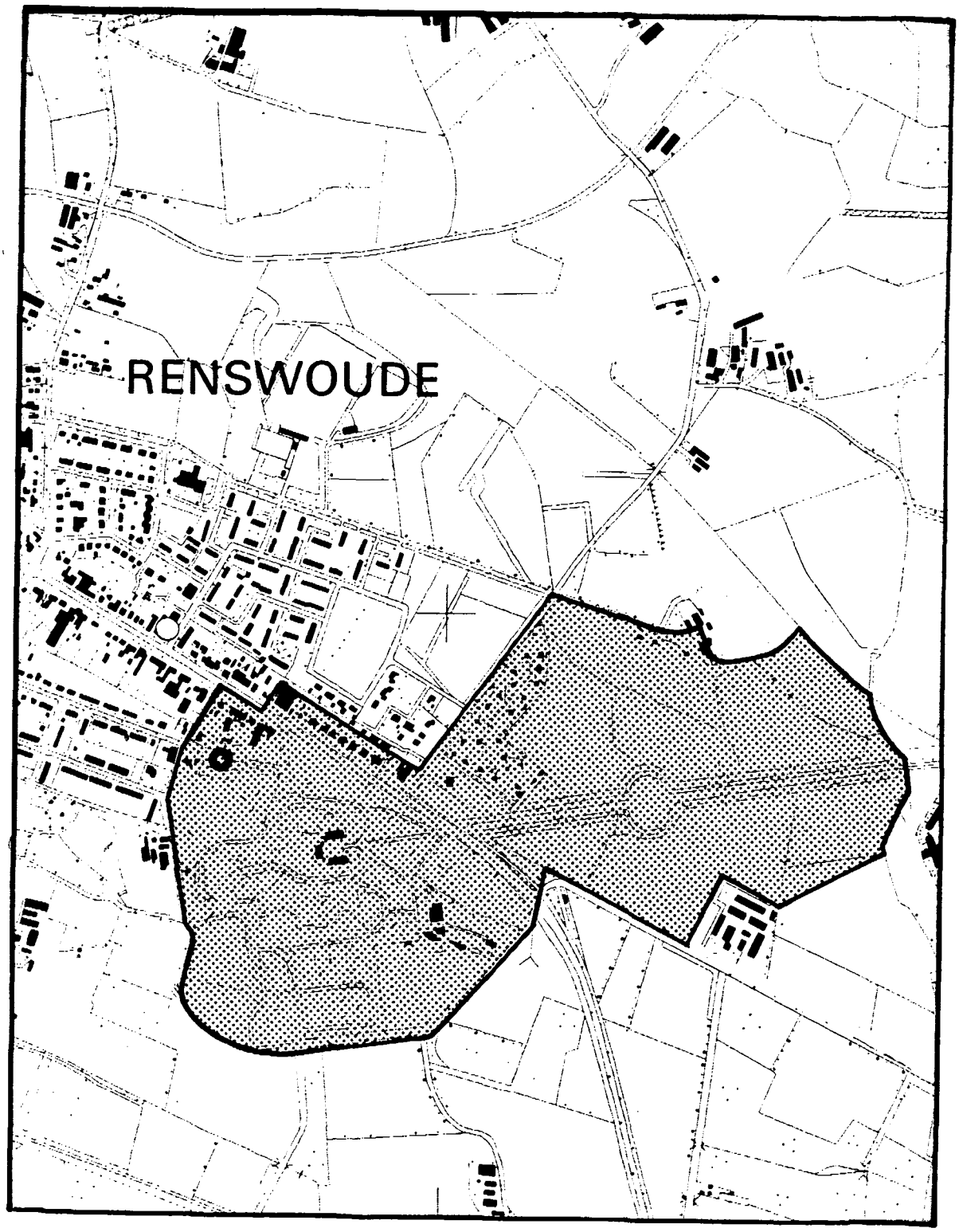

Afb. 6 Beschermd dorpsgezicht Renswoude

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Renswoude
naam : Beschermd dorpsgezicht (uitbr.)
gebiedstype : kasteeldorp
inv. datum : 23 maart 1992
inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : 7
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : ja
literatuur/bronnen : Laansma 1972

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling	x		
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing			x

Omschrijving waarden
Het beschermd dorpsgezicht Renswoude beslaat ondermeer het oostelijk deel van de Dorpsstraat waaronder de zogenoemde 'Nieuwe Buurt'. Vanwege de gaafheid van de bebouwing heeft men in 1965 gekozen enkel het oostelijk deel van deze kasteelnederzetting te beschermen. Ook het resterende deel van de Dorpsstraat (GBW 1) bezit de voor een planmatig opgezette nederzetting karakteristieke verkaveling en rooilijnen. Op de kavels is een bebouwing gesitueerd van brede dwarshuis(boerderij)en met pannen schilddaken. een bebouwing die een grote overeenkomst vertoont met die binnen het beschermde Dorpsgezicht. De bebouwing is weliswaar niet zo gaaf als die binnen het Beschermde Gezicht, maar qua hoofdvorm en situering is dit deel stedebouwkundig als waardevol te classificeren. De hoofdstructuur dateert uit de 17de eeuw en zal

op instigatie van Johan van Reede van Renswoude tot stand zijn gekomen. Ze is vergelijkbaar met de planmatige kasteelnederzetting Lage Vuursche die omstreeks het midden van 17de eeuw door Van Reede's neef Ernst van Reede nabij zijn nieuw gebouwde landhuis Drakestein werd gesticht. Voor een deel bezit de Dorpsstraat waardevolle bebouwing die uit de periode 1850-1940 dateert, zoals de Gereformeerde Kerk en het tegenover gelegen doktershuis. Deze gebouwen versterken de bebouwingskwaliteit van dit zeventiende eeuwse kasteeldorp.

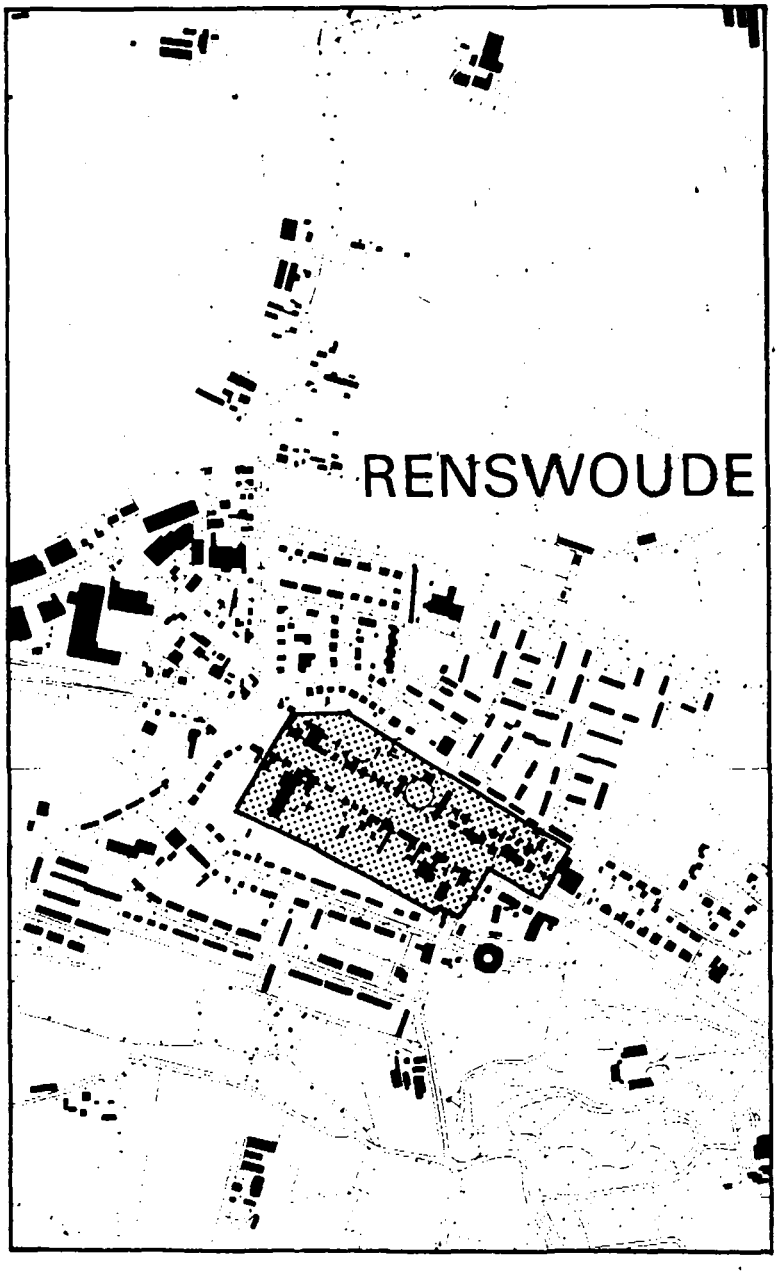

Afb. 7 Uitbreiding beschermd dorpsgezicht Renswoude

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : Renswoude GBW 3
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Renswoude
naam : Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : 23 maart 1992
inventarisator : D.Cazemier / B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : landelijk
beschermd gezicht : nee
literatuur/bronnen : Deys

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing			
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling			
4.4 bebouwing			

Omschrijving waarden
Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloeg de bezetting op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.

Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B.J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.
Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed:
-de liniewal of liniedijk
-komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen
-voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen)
-het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen)
-de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse redouten (=eenvoudige stenen veldschansen).

In de periode 1785-1786 volgden onder andere:
-de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen)
-de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen)
-het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629)
-het fort aan de Buursteeg
-de batterij op de Schalmdijk
-en het werk aan de Daatselaar.

Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden er in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o.a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden

gebracht, dat "zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn". Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.
Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de "stelling van de Gelderse Vallei". Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Renswoude kwamen er in het kader van de Grebbelinie diverse werken gereed. Zo werd tussen 1742 en 1755 de Groeperkade aangelegd die, net als reeds aanwezige Slaperdijk, met zijn ligging haaks op de liniedijk fungeerde als één van de negen komkeringen in het inundatiestelsel dat op het grondgebied van Renswoude twee inundatiekommen had. De liniedijk zelf, die rond 1745 werd opgeworpen, deed de gemeente Renswoude niet aan.
In 1786 werden het voorwerk van het werk aan de Roode Haan, een borstwering ter verdediging van het aan de overzijde van de Grift gelegen werk aan de Roode Haan, en de batterij op de Schalmdijk aangelegd. Van datzelfde jaar dateren het fort aan de Buursteeg en het werk aan de Daatselaar. Eerstgenoemd verdedigingswerk diende om de toegang van de Slaperdijk en de Emminkhuizerberg te kunnen verdedigen. Het was een groot gebastionneerd werk, met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, waarachter, links en rechts, een kleine redoute lag. Het werk aan de Daatselaar werd aanvankelijk aangelegd als een redoute met daarvoor een lunet, later kreeg het de vorm van een gesloten werk met gebastionneerd front. In 1799 kwamen nog gereed het werk aan de Engelaar, een gebroken borstwering, en de linie van de Juffrouwwijk, die het fort aan de Buursteeg verbond met de Schalmdijk.
Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat in Renswoude weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude werken kwamen te staan. De verdedigingslinie heeft het in de oorlog -en wat sommige werken betreft ook in de periode daarna-

zwaar te verduren gehad, maar vormt desondanks in het landschap nog altijd een dominant en karakteristiek element. De Groeperkade en de Slaperdijk zijn als voormalige komkeringen nog duidelijk te onderscheiden. Van de eigenlijke vestingwerken verkeert het werk aan de Engelaar thans nog in redelijke staat en ook de batterij op de Schalmdijk en het werk aan de Daatselaar zijn in hoofdzaak nog aanwezig. Het voorwerk van het werk aan de Roode Haan bestaat -net als het werk aan de Roode Haan zelf- in iets meer geschonden vorm eveneens nog. Het fort aan de Buursteeg en de linie van de Juffrouwwijk (beide werken worden sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem) zijn het meest in hun oorspronkelijke verschijningsvorm aangetast. Het fort is zelfs zeer verwaarloosd en in hoofdvorm nog maar juist herkenbaar.

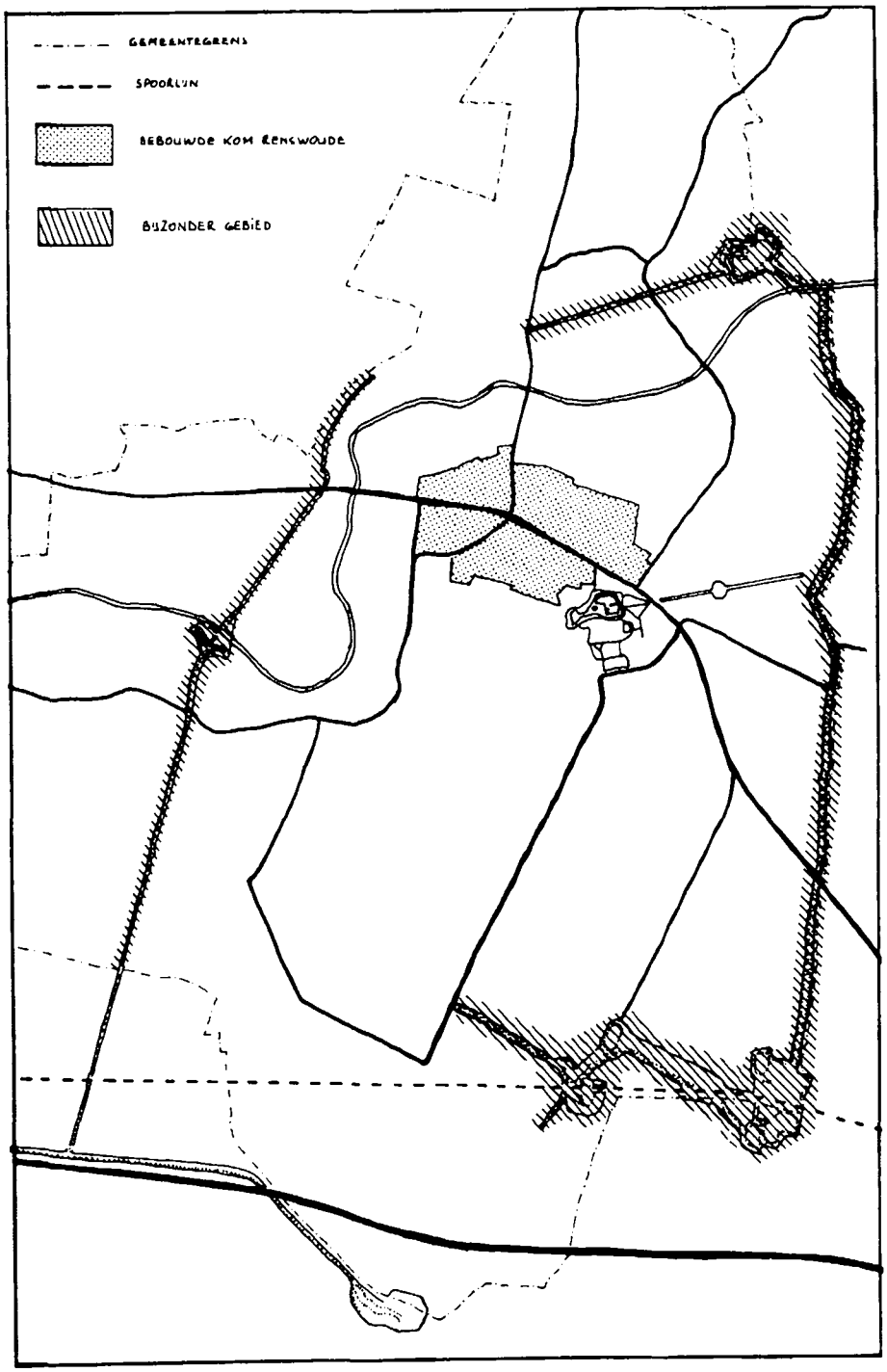

Afb. 8 Grebbelinie

3 ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCH GEOGRAFISCHE TERREINEN

3.1 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

Renswoude kent één archeologische vindplaats die opgenomen is in: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, R.O.B. en Provincie Utrecht, 1987. Het betreft hier de resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Emmickhuizen, gelegen ten noorden van de Emminkhuizerberg.

3.2 HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

1. De Dorpsstraat als voorbeeld van een geplande 17de eeuwse kasteelnederzetting.
2. De Grebbelinie.
3. De laanstructuren van de buitenplaats Renswoude, bestaande uit een deel van Ubbelschoterweg,Veenweg, Schalm, Emminkhuizer-laan, de oprijlaan vaaan de boerderij Wachteldonk, de oostwestgerichte zichtlaan die van de boerderij De Melm, behorend tot het landgoed Renswoude in westelijke richting voert. Deze lanen komen reeds op kaart van Renswoude van 1769 voor.
4. Laanstructuur van de voormalige buitenplaats Engelaar.

4. BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

In de gemeente Renswoude ligt de Grebbelinie . In het kader hiervan kwamen de volgende werken tot stand. De groeperkade, de slaperdijk, het Fort aan de Daatselaar (1786), De batterij op de Schalmdijk (1786), Het fort aan de Buursteeg (1786), de linie van Juffrouwwijk (1799), het werk aan de engelaar (1799). Ze werden hiervoor reeds beschreven.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN.

Aan de Barneveldsestraat 38 vinden we een tolgaarderswoning uit 1860. Deze stichting van de tol hangt samen met de verharding van de weg Renswoude-Barneveld. Het tolgaardershuisje is een eenvoudig eenlaags-huisje onder overstekend rieten zadeldak met de nok haaks op de straat.
Het vroeger aan het gebouw bevestigde tolbord is bewaard gebleven en wordt in het gemeentehuis bewaard.
Tot de waterstaatkundige werken kunnen we ook de Slaperdijk rekenen waar bij het fort Daatselaar een uit 1766 daterende schotbalkensluis aanwezig is.

4.3 GEBOUWEN VOOR HET LANDS, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Het tegenwoordige gemeentehuis, Dorpsstraat 4 is in 1651 gebouwd als N.H. Pastorie en in 1924 als gemeentehuis ingericht.Het geheel gepleisterde pand bestaat uit twee vleugels, die met de lange zijden tegen elkaar zijn gebouwd. De vleugels bestaan uit een bouwlaag en zijn gedekt door pannen zadeldaken tussen puntgevels met op de nok schoorstenen met naar buitenuitgebouwde rookkanalen. De nokken zijn evenwijdig aan de weg gesitueerd. Aan de achterzijde staat haaks op de beide vleugels een driebeukig achterhuis onder afgewolfd zadeldak. De voorgevel is vijfassig en symmetrisch ingedeeld met in het midden de ingang. Het voorste deel heeft een asymmetrische plattegrond met rechts van het midden een vestibule overdekt met moerbalken met peerkraalmotief. Achterin de vestibule een gedeeltelijk 17de-eeuwse houten spiltrap. De achterste vleugel herbergt rechtsachter de grote zaal (nu burgemeesterskamer). In het midden van zijwanden van de beide vleugels zijn de stookplaatsen gesitueerd. De rookkanalen van deze schouwen zijn in het voorste deel gedeeltelijk naar buiten uitgemetseld. Briet en Cuperus (Bouwkundig Weekblad 1953, p. 46) achtten het mogelijk dat het huis in 1651 werd gebouwd door de Utrechtse bouwmeesters Van Vianen en Van Cooten werd gebouwd.

Het pand Dorpsstraat 44 is gebouwd als herberg en rechthuis en is ten opzichte van de andere bebouwing aan de noordzijde van de Dorpsstraat teruggelegen zodat voor het gebouw een plein is gecreeerd.Het pand bestaat uit twee blokvormige herenhuizen van twee bouwlagen gedekt door pannen schilddaken die in het verlengde van elkaar zijn gesitueerd.Het gebouw kan in oorsprong nog uit het midden van de zeventiende eeuw dateren, maar heeft zijn huidige gedaante pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw gekregen.

4.4 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VAN KERKELIJKE FUNCIONARISSEN

De N.H.Kerk van Renswoude aan de Kerkstraat is een in baksteen opgetrokken koepelkerk waarvan de plattegrond bestaat uit een vierkant met op iedere zijde een ondiepe vleugel, een grieks kruis vormend. Boven de kruisarmen, die door afgeschilde lessenaarsdaken worden gedekt is het vierkante middendeel hoger opgetrokken. Door middel van het afsnijden van de hoeken gaat de vierkant over in een octogoon.
Deze wordt gedekt door een koepeldak bekroond met een windwijzer in de vorm van een vis. Om statische c.q.symbolische redenen heeft men de vier vleugels op iedere hoek geschoord met dubbele steunberen met ingezwenkte buitenlijn.
Het verhoogde vierkant wordt op haar beurt eveneens door kleine steunberen ondersteund. Tegen de westmuur van de kerk is een vierkante traptoren met eikenhouten spiltrap uitgebouwd. De bakstenen traptoren leidt naar zolderverdieping van de westelijke zijvleugel en zet zich vervolgens voor langs verhoogde vierkant en octogoon.
De kerk is voorzien van een bakstenen waterlijst, die aan de onderzijde is geprofileerd. De noord-en zuidgevel worden door een drietal halfronde vensters doorbroken. De ingang bevindt zich aan de ooostzijde en via trap van zeven gemetselde treden toegankelijk. De vensters in de smalle zijden van de kruisarmen zijn blind.
Het vierkant wordt gedragen door vier gecementeerde bakstenen ionische zuilen, die houten architraven dragen. Aan de hoeken van de viering rusten deze

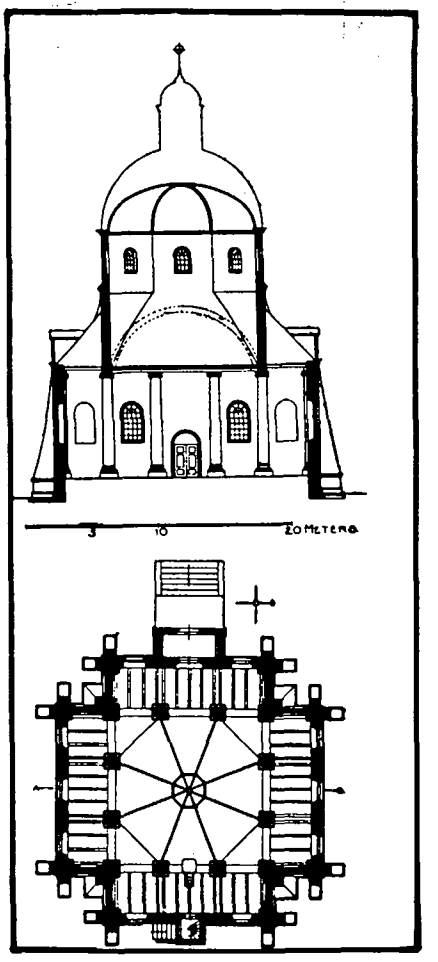

Afb. 9 Kerk te Renswoude

architraven op Ionische pilasters.
Aan de Dorpsstraat verrees in 1908 de zaalkerk *EBENHAEZER*. Deze is opgetrokken in baksteen met een rijkelijk gebruik van bepleisterde decoratieve delen.

4.5 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Oorspronkelijk werden de bewoners van Renswoude in en om de de kerk begraven begraven. De bewoners van kasteel Renswoude werden in de kerk begraven. Op de door een haag omgeven begraafplaats vinden we nog een aantal oude grafmonumenten zoals een eind-achttiende eeuwse afgeknotte obelisk opgericht ter herinnering aan C. Berger.
Aan de Oude Holleweg werd in het begin van de jaren '30 een algemene begraafplaats aangelegd. Het is een rechthoekig terrein met een gerende achtergrens. De begraafplaats heeft een geometrische structuur. De ingang aan de Oude Holleweg is voorzien van een decoratief hekwerk tussen bakstenen pilaren met dekplaten en urnen.

4.6 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

Het pand Dorpsstraat 126 is omstreeks 1905 gebouwd als herberg *'T WAPEN VAN RENSWOUDE'*. Het gebouw bestaande uit twee achter elkaargeplaatste blokvormige bouwlichamen heeft haar tegenwoordige uiterlijk aan het eind van de vorige eeuw gekregen en kan nog gedeeltelijk uit de zeventiende eeuw dateren.

4.7 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OPJECTEN

De buitenplaats Renswoude bestaat uit een landhuis voorzien van torens en gelegen in een omgrachting, die in het begin van de vorige eeuw haar tegenwoordige vorm heeft gekregen. Het huis ligt met haarvoorgevel naar een groot plein, dat wordt geflankeerd door los van het huis staande bouwhuizen. Oorspronkelijk was het huis zelf door middel van een gracht van het voorplein gescheiden. In de vorige eeuw toen men het rechterbouwhuis heeft verdubbeld is de gracht achter dit bouwhuis gedempt. Het voorplein wordt afgesloten door een smeedijzeren inrijhek dat een vroegere muur met poortgebouw vervangt. Het voorplein is toegankelijk via een bakstenen brug van twee bogen die sinds het midden van vorige eeuw een vierbogige bakstenen brug vervangt.
Het geheel is toegankelijk via een brede toegangslaan, in de as van het huis, die zich aan de overzijde van de dorpsstraat in een 'grand canal'voortzet. Halverwege het 'grand canal' is een ronde waterkom.
Het huis ligt in een door J.D. Zocher aangelegd landschapspark waarvan het belangrijkste element de landschappelijk vergraven vijver aan de achterzijde van huis is. Eveneens in de as van het huis ligt een bepleisterde duivetoren die gelijktijdig als

'folly' fungeert. In het park vindt men nog een brug.
Ten zuiden van het park ligt de kasteelboerderij van Renswoude.

Het huis zelf is gebouwd rond 1654 en bestaat uit twee evenwijdige vleugels gedekt door zadeldaken links en rechts afgesloten door bakstenen topgevels. Het gebouw telt een sousterrain, bel-etage, verdieping, zolder en vliering. In het midden van de voorste vleugel verrijst een vierkante toren die boven de kroonlijst nog drie bouwlagen bevat en door een tentdak is gedekt. Deze toren, die op de beganegrond de vestibule bevat, risaleert en is drie kloostervensters breed. De toren wordt links en rechts geflankeerd door twee vensters terwijl de zolderverdieping links en rechts door twee dakkapellen wordt verlicht. Iets jonger zijn de aan weerszijden van de voorgevel naar vorenspringende hoektorens, die de gelijke hoogte hebben als de beide vleugels en gedekt worden door tentdaken met iets uitgerekte uivormige bekroningen met een bal.
De kelderverdieping van de achterste vleugel heeft zowel links als rechts een lage platte aanbouw. De zeven assen brede achtergevel bezit een middenrisaliet -drie vensters breed- dat door een driezijdig fronton wordt gedekt.
De trappen van de eindgevels worden gesierd met stenen kogels op voetstukken. De geveltoppen eindigen in schoornstenen. In de vierkante toren bevindt zich de zandstenen ingangspartij met toskaanse pilasters en gedekt door een driezijdig fronton. Ter plaatse van het oorspronkelijke gedeelde bovenlicht bevindt zich sinds de restauratie van 1960-1968 een steen met het alliantiewapen Van Reede-Van Eeden. Deze steen bevond zich voor de restauratie in de achtergevel en werd daar omstreeks 1675 aangebracht.
Het linkerbouwhuis bestaat uit een lange vleugel van een bouwlaag met hoge boorstwering onder een schilddak, die aan de zijde tegenover het huis door een vierkant paviljoen van een verdieping met tentdak wordt afgesloten. Oorspronkelijk was deze vleugel korter. Bouwnaden halverwege de gracht- en pleingevel geven de plaats van de oorspronkelijke waar de vleugel eindigde. Het paviljoen kwam niet tegelijk met de verlenging van de vleugel tot stand. De gevelindeling van het oorspronkelijke deel bestaat uit twee rondbogige inrijpoorten met rechts een ingang aan weerszijden geflankeerd door vensters. Aan de achterzijde verraden rondboogvensters de oorspronkelijke functie: orangerie. Het paviljoen is aan de pleinzijde drie vensters breed.

4.8 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

De woonbebouwing van het geplande kasteeldorp Renswoude gaat terug tot in de zeventiende eeuw en is geconcentreerd langs de Dorpsstraat. Karakteristiek is de aanwezigheid van een aantal gebouwen die de vorm van een dwarshuisboerderijen hebben maar uitsluitend als wwonhuis zijn gebouwd.
De oudste woonhuizen bevinden zich in de Nieuwe Buurt (Dorpsstraat 16-38 een complex bestaande uit vier blokken van één bouwlaag onder pannen schilddak in opdracht van de heer van Renswoude werden gebouwd in de jaren 1773 - 1780. De blokken varieëren qua aantal woningen. De woningen hebben dwarsgeplaatste

achterhuizen met afgewolfde pannen zadeldaken. Deze soms in hout opgetrokken bouwdelen waren in de lengte gedeeld. Verderop in de Dorpsstraat hebben de panden Dorpsstraat 74 en Dorpsstraat 104 een overeenkomstige verschijningsvorm. Beide dateren uit de eerste helft van de 18de eeuw.
Aan de overzijde van de Dorpsstraat staat een éénlaags vijfassige herenhuis uit de achttiende eeuw dat vroeger als schoolmeesters-woning heeft dienst gedaan. Het pand Dorpsstraat 69 is gedateerd 1722 kent twee bouwlagen.
Een jonger pand is het door de familie Taets van Amerongen tot Renswoude in 1899 als dokterswoning gebouwde villa in neo-renaissancestijl.

4.9 BOERDERIJEN

Het dorp Renswoude bezat oorspronkelijk een sterk agrarische karakter. Veel bewoners oefenden naast hun hoofdberoep de land-bouw als nevenberoep uit. Zo heeft in het langhuisboerderijtje aan de Dorpsstraat 40, dat uit het midden van de achttiende eeuw stamt, een klompenmakerij en later een bakkerij gezeten terwijl tegelijkertijd de agrarische functie behouden bleef. Het boerderijtje Dorpsstraat 35-37 is een dwarshuisboerderij en dateert getuige de jaartalankers uit 1753.
Buiten de bebouwde kom zijn een aantal langhuisboerderijen die uit de 19de eeuw en mogelijk nog uit de 18de eeuw dateren. We noemen Groeperweg 1 en Ubbbelschoterweg 4. Deze boerderijen zijn voorzien van rieten kappen. De eerste boerderij bezit nog haar oude interieur. Jonger zijn Hopeseweg 20 uit 1874, Daatselaarweg 2 en de forse kasteelboerderij van Renswoude uit 1866 (Dorpsstraat 1). Uit het eerste kwart van deze eeuw dateren de kleine langhuisboerderijen Oude Holleweg 31-31a (1919) en Biesbosserweg 21. In 1936 bouwde men de boerderij Groeperweg 3. In het voorjaar van 1940 zijn in nabijheid van de spoorlijn Utrecht-Arnhem een aantal boerderijen in opdracht van het Nederlandse leger in as gelegd. Deze boerderijen zijn in de loop van de jaren '40 onder leiding van het Bureau Wederopbouw Boerderijen. Belangrijk is de boerderij Emminkhuizerlaan dat deels nog uit 1928 dateert. Bij de herbouw na oorlogsschade hebben de architecten E.Verschuyl en H.Bos van het bureau Wederopbouw Boerderijen district Veenendaal hier voor de eigenaresse Baronesse Sirtsma haaks op het oude achterhuis een nieuwe langhuisachtige boerderij gebouw in tradionele vormen met het woongedeelte naar het noorden.
Renswoude kent één dwarshuisboerderij en wel de boerderij de Schelm waar in 1908 een dwarsgericht voorhuis verrees voor een ouder achterhuis.
Bij de boerderij staat evenwijdig langs de weg geplaatst een schaapskooi op bootvormige plattegrond. Jongere schaapskooien staan aan de Utrechtseweg (RWD 32) en Oude Holle weg (RWD 29)

4.10 BEDRIJFSGEBOUWEN

Van de oorspronkelijke bedrijfsgebouwen is weinig overgebleven. Het pand dorpsstraat 74 is een smederij en dateert uit 1735. Het pand bezit een gewelfde kelder met opkamer en twee bedsteden. De uit de zeventiende eeuw daterende windmolen aan de westzijde van het dorp heeft plaats gemaakt voor een maalderij die echter geen monumentale aspecten bezit. Een aan de Utrechtseweg gelegen melkfabriek verdween eveneens.